

Stowarzyszenie "Wieża Książęca w Siedlęcinie"
ul. Długa 21, Siedlęcin
58-508 Jelenia Góra

FUNDACJA
KGHM
POLSKA MIEDŹ

Przemysław Nocuń, Maria Legut-Pintal, Laura Soulard, Katarzyna Radziwiłko,
Piotr Godlewski, Dominika Wieder, Agnieszka Musiał

Raport naukowy z wyjazdu badawczego do Doliny Arkhoti w Gruzji zrealizowanego w czerwcu i lipcu 2023 roku

Kraków 2023

W dniach 24 czerwca - 10 lipca 2023 roku zespół składający się z naukowców i wolontariuszy pod kierownictwem dra Przemysława Nocunia z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego odbył wyjazd badawczy do Gruzji. Głównym celem badań było wykonanie dokumentacji – zdjęć, fotografii lotniczych, ortofotomap, fotogrametrii oraz pomiarów zanikłej osady Akhieli w dolinie Arkhoti, a także wstępne rozpoznanie pozostałych opuszczonych osad. Powyższe działania zaowocowały powstaniem niniejszego raportu.

Wstęp

Majestatyczne szczyty Kaukazu, stanowiące naturalną granicę między dwoma kontynentami - Europą i Azją - zachwycają swoją niepowtarzalną urodą. Ich ośnieżone przez cały rok wierzchołki, malownicze doliny o intensywnie zielonym krajobrazie, bujna roślinność oraz krystalicznie czyste rzeki tworzą fascynującą mieszankę, która przyciąga licznych miłośników wciąż jeszcze dzikiej przyrody. Jednak nie tylko walory przyrodnicze sprawiają, że region ten jest wyjątkowy. Kaukaz może także poszczycić się niezmiernie bogatą historią oraz ogromną różnorodnością kulturową swoich mieszkańców. Od zarania dziejów był miejscem, w którym Europa spotykała się z Azją, tworząc swoisty tygiel kulturowy i etniczny. Historia Kaukazu, pełna zawirowań i konfliktów zbrojnych, pozostawiła trwały ślad także w architekturze tego obszaru. Jednym z wyjątkowych zjawisk kulturowo-architektonicznych są kamienne wieże, które stanowią integralną część krajobrazu kulturowego tej części świata.

Występowanie budowli wieżowych jest charakterystycznym elementem osad kaukaskich, zarówno po południowej, jak i po północnej stronie tego pasma górskiego. Ich obecność wiąże się z burzliwą historią regionu, będącego pomostem między Europą i Azją, i z tego powodu narażonego na liczne najazdy i wojny. Wieże związane z osadami wiejskimi stwierdzono na terenach Gruzji - w Swanetii, Chewsuretii, Tuszetii, Mtiuleti, Chewi, a także na obszarach Federacji Rosyjskiej (w Republice Inguszetii, Czeczenii, Osetii i Dagestanie). Odizolowane górskie doliny były miejscem schronienia społeczności górali kaukaskich, należących do różnych etnosów. Jednocześnie przez niższe przełęcz górskie prowadziły szlaki handlowe umożliwiające wymianę towarową i kulturową.

Stan badań i wiedza na temat kaukaskich kamiennych wieżowych fortec są zróżnicowane, przy czym za najlepiej poznane i najczęściej odwiedzane należy uznać te w gruzińskiej Swanetii. Ograniczając nasze zainteresowanie do granic Gruzji, mniej informacji niż o wieżach Swanów posiadamy na temat obiektów tego typu z Tuszetii i Chewsuretii. Jednak już na pierwszy rzut oka można dostrzec ich odmienność.

Geneza i rozwój architektury wież kamiennych na terenie Kaukazu

Geneza wież na poszczególnych obszarach cały czas pozostaje tematem dyskusji wśród naukowców. Jako obszary, w których wykształciła się umiejętność ich budowy wskazywane są

tereny zamieszkałe przez ludność nachską - czyli Wajnachów (Czeczenci i Ingusze), lub gruzińska Swanetia. Nie można jednak wykluczyć, że obie te teorie są słuszne, a wieże na Kaukazie rozwijały się w różnych miejscach równocześnie i były reakcją społeczności na stałe zagrożenie najazdem lub konfliktem zbrojnym - trudno dostępne wieże, dające przewagę wysokości podczas obrony, były zawsze najlepszym rozwiązaniem.

Najczęściej wieże wznoszono w miejscach, gdzie dobra widoczność umożliwiała obserwację okolicy - powstawały w pobliżu przełęczy lub na stokach dolin, (do wyjątków należy Czeczenia, gdzie założenia obronne tego typu odnajdujemy nie tylko w obszarach górskich, lecz także na równinach - wzdłuż jej obecnej północnej i wschodniej granicy).

Zasadniczym celem budowy wież kaukaskich była obrona społeczności oraz jej dobytku przed najeźdźcami. W terenach niedostępnych dolin górskich, pozbawionych realnego nadzoru państwowego, ten sposób samoobrony wykształcił się oddolnie. Tradycja budowy tego rodzaju konstrukcji zakorzeniła się w gruzińskiej historii już w XII-XIII wieku, chociaż idea budowy kamiennych założeń obronnych w tym regionie (tzw. mury cyklopowe) sięga czasów przedhistorycznych. Do tej pory nie prowadzono badań naukowych, których celem byłoby określenie chronologii bezwzględnej poszczególnych zespołów wież.

Mimo różnic między wieżami na poszczególnych obszarach, łączy je kilka wspólnych cech. Wszystkie były wznoszone z lokalnych odmian kamienia, zazwyczaj z grubo obrobionych bloków. Ponadto, charakteryzują się one podobną formą - wznoszone na planie kwadratu - rzadziej prostokąta - lekko zwężają się ku górze. Ze względu na budowę bezpośrednio na skale, nie posiadały fundamentów. Generalnie przyjmuje się, że ściany pierwszej kondygnacji miały grubość nawet do 2,5 m, w wypadku drugiej kondygnacji grubość zmniejszano do około 2 m, a mury najwyższego piętra miały często grubość poniżej 1,5 m. Chociaż zdarzały się wieże o pięciu poziomach użytkowych, najczęstsze były trzy- lub czterokondygnacyjne, osiągające wysokość kilkunastu metrów.

Zróżnicowanie wież Kaukazu zauważalne jest m.in. w konstrukcji i ukształtowaniu najwyższej kondygnacji oraz formie dachu. W Swanetii stosowano dach dwuspadowy. Nakrywał on najwyższą - obronną - kondygnację wieży, z machikułami i strzelnicami zapewniającymi osłonę podczas zrzucania pocisków. W Czeczenii i Inguszetii występowały natomiast najczęściej dachy czterospadowe, przypominające swoją formą piramidę. Być może zapożyczono je z sąsiedniej - gruzińskiej - Tuszetii. Co ciekawe, kształty dachów wykazują się zmiennością chronologiczną. Jest to bardzo cenne spostrzeżenie, ponieważ datowanie wież na Kaukazie jest bardzo skomplikowanym i problematycznym zagadnieniem i w wielu przypadkach nigdy nie było ono weryfikowane przy użyciu analiz fizyko-chemicznych (np. radiowęglowego datowania zapraw).

Ze względu na funkcje pełnione przez kaukaskie wieże zostały one podzielone na cztery typy, a mianowicie na: wieże obserwacyjne, mieszkalno-obronne, mieszkalne oraz dzwonnice. Podział ten nie jest jednak idealny, gdyż wiele z wież mogło pełnić więcej niż jedną funkcję jednocześnie.

Pierwsze z nich - wieże obserwacyjne - tworzyły całe systemy. Z tego typu wieżami najczęściej spotkać się można w Dolnej Swanetii, Tuszetii oraz w Czechenii i Inguszetii. Najczęściej posiadały one do czterech kondygnacji i niekiedy mierzyły nawet ponad 20 m (wysokość wieży była cechą pierwszorzędą - konieczność wzajemnej widoczności i obserwacji celem przekazywania sygnałów). Parter służył celom magazynowym i koszarowaniu zwierząt, I piętro - dzieńne - mogło być wykorzystywane też do celów obrzędowych, a kolejne dwa użytkowane były przez ród oraz zbrojnych.

Obserwacyjne wieże strażnicze były budowane głównie przy wejściach do dolin i kotlin (szczególnie widoczne jest to na terenie Inguszetii oraz w Górnej Chewsuretii) i na ich końcach - tak, aby móc przesyłać sygnały o zbliżającym się wrogu.

Bardzo trudno rozróżnić wieże mieszkalno-obronne od stricte mieszkalnych. Wydaje się, że te dwie funkcjonalności szły zazwyczaj w parze, a większość wież posiada pomieszczenia mieszkalne, jak też elementy wykorzystywane do biernej i czynnej obrony. Idealny model takiej wieży miał cztery piętra, na parterze znajdowały się pomieszczenia dla zwierząt oraz magazynowe. Dzięki koszarowaniu zwierząt w wieży, jej mieszkańcy nie musieli martwić się o pożywienie w trakcie długiego oblężenia (ciepło zwierząt ogrzewało również wyższe kondygnacje). Na wypadek oblężenia magazynowano też wodę. Znany jest wyjątkowy przypadek, gdy wieżę połączono tunelem z oddaloną o 125 m studnią. Kolejne jedno lub dwa piętra przeznaczone były na cele mieszkalne (w przypadku wież rodowych mógł występować podział - niżej mieszkali mężczyźni, wyżej kobiety. Najwyższe piętro zawsze miało walory obronne - funkcjonowały tam np. okienka strzelnicze czy hurdyce, z których można było rzucać na nieprzyjaciela zgromadzone wcześniej kamienie. Aby podnieść obronność założenia, otwory wejściowe lokalizowane były wysoko nad ziemią (drabiniaste schody prowadziły najczęściej do drugiej kondygnacji).

Znane są jednak i takie wieże, które posiadały funkcję jedynie defensywną - ucieczkowe, refugialne, ostatecznej obrony. W zachodniej Gruzji nazywały się one *murq'wam*. Były to wieże odseparowane od reszty budynków, które w razie ataku mogły służyć za schronienie dla rodu i jego dobytku.

Wyjątkową formę wieże osiągnęły na terenie Swanetii. Choć w tym przypadku bardziej niż o wieżach należałoby mówić o całych kompleksach mieszkalno-obronnych złożonych z wieży oraz domu zwanego *darbazi*, otoczonych obronnym murem. Zdarzało się, że towarzyszyły im kościoły - cerkwie (współtworząc klanowe przysiółki - kilka domów z wieżami i świątynia). W

takim układzie wieża pełniła funkcje czysto obronne, natomiast celom mieszkalnym służył dwukondygnacyjny dom - wspomniane *darbazi* - do niej dostawiony. Połączenie komunikacyjne tych dwóch budynków miało miejsce najczęściej za pomocą drzwi znajdujących się na drugim piętrze - tak domu, jak i wieży - poprzez prowadzący do nich korytarz (*gubandi*). Najbardziej charakterystyczną cechą domu *darbazi* jest jego drewniany dach z centralnym otworem służącym jednocześnie jako świetlik i komin.

Fenomen wież kaukaskich nie ogranicza się jedynie do ich materialnego wymiaru. Należy podkreślić, że budowle te miały bardzo doniosłe znaczenie kulturowe. Przede wszystkim stanowiły one siedzibę rodu i były wyrazem jego prestiżu oraz pozycji społecznej. Zdarzało się, że wieże nosiły imiona swoich założycieli, a nawet stawały się bohaterami pieśni i podań ludowych. Z budową nowej wieży wiązał się szereg rytuałów i przesądów. Co więcej, do wzniesienia budowli potrzebny był kolektywny wysiłek całej społeczności, który spajał ją i umacniał oraz był czynnikiem wzmacniającym tożsamość danej grupy.

Chewsuretia

Chewsuretia to kraina historyczno-geograficzna położona w północno-wschodniej Gruzji. Jest to obszar wysokogórski, który graniczy od południa z Pszawetią i Mtiuletią, od wschodu z Tuszetią, od zachodu z Chewi, a od północy z Inguszetią i Czeczenią (należącymi obecnie do Federacji Rosyjskiej). Charakterystycznym elementem tutejszego krajobrazu jest występowanie suchych dolin o stromych zboczach. Od tej formy terenu (chewi - wąwóz), pochodzi nazwa regionu Chewsuretii.

Ze względu na warunki naturalne osadnictwo koncentrowało się jedynie w najniższych partiach dolin. Mieszkańcy Chewsuretii zwracają uwagę na występujący między nimi dodatkowy podział - Północną (Górną) Chewsuretię (*Pirikita khevsureti*), oraz Południową (Dolną) Chewsuretię (*Piraketa khevsureti*). Komunikacyjnie Chewsuretia - zwłaszcza Górna - powiązana jest bardziej z Inguszetią i Czeczenią, z którymi sąsiaduje, przez co zrozumiałe stają się silniejsze powiązania kulturowe z Inguszami i Czeczenami. Stamtąd też najczęściej przychodziło zagrożenie dla mieszkańców Chewsuretii.

Ze względu na izolację regionu i trudne warunki bytowe, w Chewsuretii wytworzyły się specyficzne zwyczaje i struktury władzy, które stały się tematem zainteresowania etnografów od XIX w. Badania prowadził tu m.in. rosyjski żołnierz i etnograf Arnold Zisserman, który spędził 25 lat (1842-1867) na Kaukazie. W tym czasie większość Chewsurów, ciągle zagrożonych atakami z północnego Kaukazu, nadal żyła w izolowanych wsiach o archaicznej strukturze. Ich kultura ludowa: materialne, społeczne i religijne praktyki, bardzo przypominała styl życia średniowiecznych krzyżowców. Mężczyźni ubierali się w kolczugi, uzbrojeni w szerokie miecze, nosili stroje ozdobione krzyżem. Oddawali cześć flagom-krzyżom i uważali się za stałych członków armii świętych strażników gruzińskich królów. Dla Chewsurów

głównym zadaniem było obrona północnych granic swojego kraju oraz religii przodków przed innowiercami.

Religia kaukaskich górali była połączeniem dawnych kultów pogańskich z elementami prawosławnego kościoła gruzińskiego. Dzisiejsi spadkobiercy nadal praktykują stare tradycje ludowe. Kulturowane są tu rytuały i tabu związane z miejscami świętymi. Poprzez te ceremonie górale przypominają sobie przeszłość, na której oparta jest ich tożsamość.

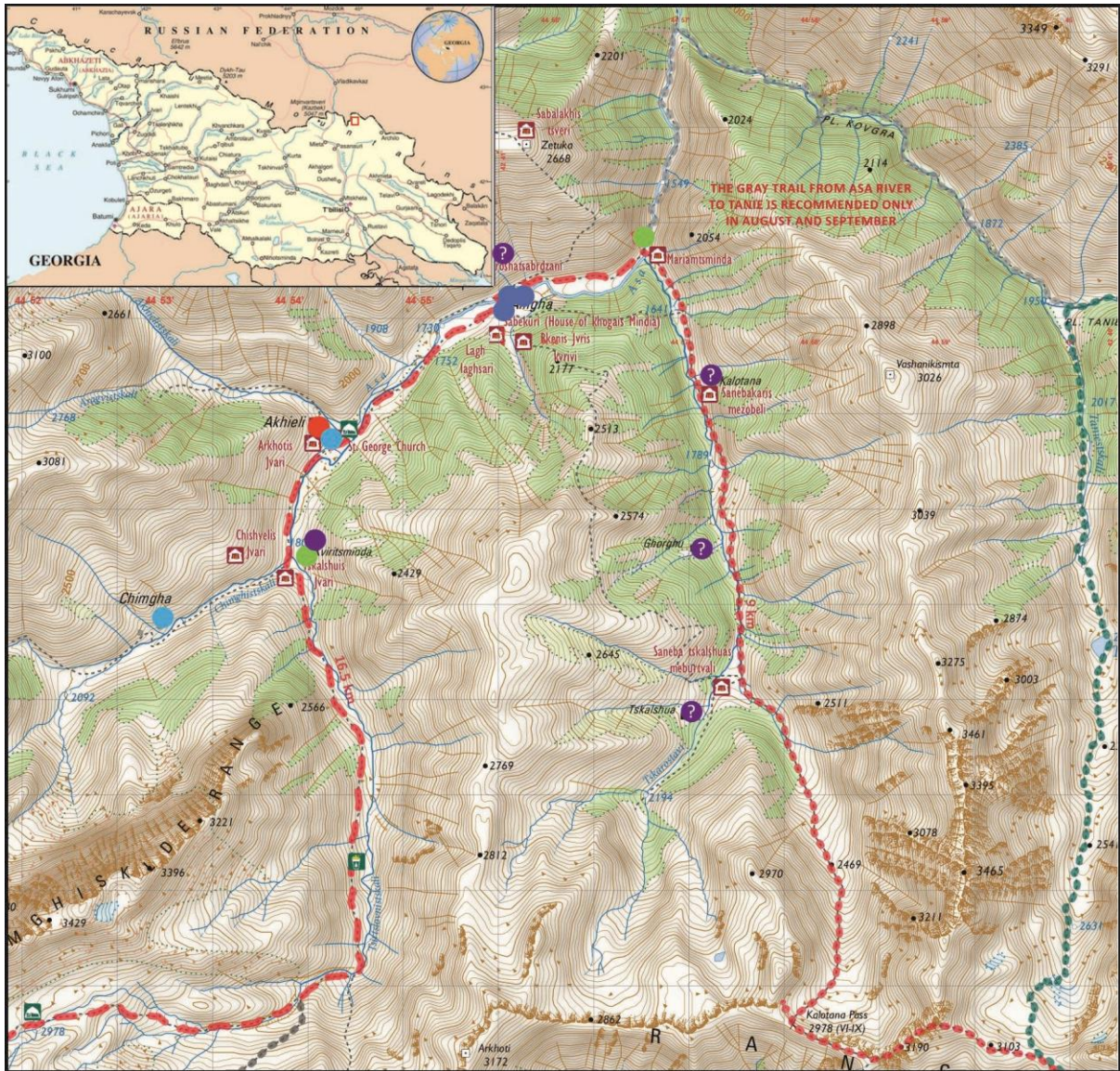
Na terenie Chewsuretii wieże mieszkalne i obronne rozpoznane są słabiej niż w Swanetii. Uważa się, że typowe były tu zwykle czterokondygnacyjne wieże mieszkalno-obronne.

Akhieli i Dolina Arkhoti

Otoczona majestatycznymi górami Wielkiego Kaukazu Dolina Arkhoti stanowi część Północnej (Górnej) Chewsuretii. Dolinę zamykają wysokie pasma górskie, których szczyty przekraczają 3 tys. m. n.p.m., a jej oś stanowi rzeka Assa płynąca w stronę Inguszetii.

Dolina Arkhoti jest jednym z najbardziej odizolowanych rejonów współczesnej Gruzji. Prowadzi do niej tylko jedna szutrowa droga przechodząca przez przełęcz Baghavachosghele położoną na wysokości 2968 m n.p.m. W okresie zalegania śniegu jest ona zupełnie nieprzejezdna. Sprawia to, że dolina słynie ze swojego dziewiczego i nieskażonego środowiska, wolnego od znaczącej ingerencji człowieka. Znajdują się w niej pozostałości ponad dziesięciu osad założonych w średniowieczu i obecnie opuszczonych w wyniku konfliktów w XIX i XX w. Zespół tych osad stanowi interesujący temat do badań nad osadnictwem, które musiało być przystosowane do ekstremalnych warunków klimatycznych. Udokumentowanie zanikającego dziedzictwa doliny Arkhoti jest niezwykle ważne ze względu na potencjalne zagrożenia związane z rozwojem turystyki w regionie.

W Dolinie Arkhoti istniały dawniej osady składające się z kilku lub maksymalnie kilkunastu zagród. Największe były Akhieli, Amgha, Chimgha, mniejsze Kalotana, Ghorghu, Tskhsua oraz Kviritsminda. Według spisu przeprowadzonego przez Dr. Gustava Radde'a latem 1876 roku, społeczność Arkhoti składała się z 5 wsi, 111 gospodarstw domowych, 273 mężczyzn i 240 kobiet, co łącznie dawało 513 mieszkańców. Z kolei według danych Sergiego Makalatii opublikowanych w książce w 1935 roku, społeczność Arkhoti (Akhieli) obejmowała już tylko 3 wsie, 78 gospodarstw domowych, 123 mężczyzn i 133 kobiet, razem 256 mieszkańców. Oznaczało to spadek populacji o 50%. Obecnie na stałe w dolinie mieszka zaledwie kilka rodzin. Kolejne kilka zagród jest wykorzystywane tylko w miesiącach letnich w związku z wypasem bydła i owiec. Osady Chimghra i Amgha mają zaledwie po jednym stałym mieszkańcu.

1. Dolina Arkhoti, mapa - oprac. P. Nocuń, D. Wieder

(legenda: zielone kropki: wieże na początku i końcu doliny; czerwona kropka – wieża rodu Tsiskarauli; błękitne kropki – wieże z dwoma wejściami – dolna w Akhieli i w Chimgha; granatowe kropki – domniemane pozostałości wież w Amgha; fioletowe kropki – wieże znane z opowieści)

Gospodarka dawnych osad miała cechy charakterystyczne dla terenów wysokogórskich. Opierała się głównie na hodowli bydła i owiec, z ograniczonym wykorzystaniem lasów i upraw rolnych. Domostwa były budowane z kamienia i drewna, często zagłębione w podłożu. Domy były zazwyczaj usytuowane na dnie lub stokach doliny, w pewnym oddaleniu od cieków wodnych, aby chronić się przed gwałtownymi wzrostami poziomu wody w okresie roztopów i deszczów. Budowle tworzyły tarasowo ułożone ciągi, rozbudowywane przez dodawanie nowych struktur. Taka lokalizacja i organizacja zabudowy miała również aspekt obronny.

Przywołanym już powyżej charakterystycznym elementem krajobrazu Chewsuretii, a także Doliny Arkhoti, są kamienne wieże zwane *kvitkirisi*. Są one świadectwem historycznego znaczenia tego obszaru. Chronologia podobnych obiektów w regionie kaukaskim - np. w

Tuszetii - sięga już XII-XIII wieku, jednak czas powstania wież z doliny Arkhoti nie jest jednoznacznie ustalony (najczęściej wskazuje się na XVI lub XVII wiek). Większość z tych niezwykłych budowli uległa zniszczeniu lub obecnie popada w ruinę, a jedyna w pełni zachowana, znajdująca się w wiosce Akhieli, doznała poważnych uszkodzeń podczas II wojny czeczeńskiej.

Stan badań w Dolinie Arkhoti

W Dolinie Arkhoti prowadzono do tej pory niewiele prac badawczych, a stan wiedzy dotyczący założeń wieżowych w tej części Gruzji jest wciąż niezadowalający. Słabo poznana jest ich chronologia (bazująca głównie na tradycji ustnej - w tym pieśniach), zróżnicowanie typologiczne oraz sposób konstrukcji. Postępujący proces degradacji i niszczenia zabytków oraz lakoniczność informacji ich dotyczących sprawia, iż w perspektywie najbliższych lat wieże w Dolinie Arkhoti staną się dziedzictwem bezpowrotnie utraconym.

W 2022 roku polsko-francusko-gruzińska grupa naukowców podjęła się wyzwania udokumentowania zanikającego dziedzictwa doliny Arkhoti. Pierwszy sezon badań skupił się głównie na rozpoznaniu i uporządkowaniu otoczenia wieży rodu Tsiskarauli w Akhieli. Przeprowadzono także wizję terenową w pozostałych zanikłych osadach. W jej wyniku zidentyfikowano relikty kilku innych wież.

Uzupełnieniem bezinwazyjnych badań archeologicznych było badanie etnograficzne struktury społecznej mieszkańców Doliny Arkhoti. Celem badania było poszerzenie wiedzy na temat architektury okolicznych wsi oraz uzupełnienie jej informacjami z zakresu antropologii pamięci i historii mówionej. Prowadzący badania przeprowadzili wywiady pogłębione z mieszkańcami doliny, pytając o funkcje wież, ich rolę w obronie wsi i ogólny system obronny. Wyjątkową okazję do tych rozmów stanowiło święto Atengenoba, które przyciągnęło wielu byłych mieszkańców Arkhoti oraz ich potomków, na co dzień mieszkających poza doliną. Istotny element stanowiła identyfikacja opuszczonych domostw, a także poznanie powodów opuszczenia doliny przez jej mieszkańców oraz ich współczesnego spojrzenia na dziedzictwo.

W wyniku badań wstępnych ujawniono relikty zanikłego osadnictwa i kultury niematerialnej o znaczącym potencjale dla dalszych badań.

Rok później, na przełomie czerwca i lipca 2023 roku uczestnicy inicjatywy "(U)ratujemy dziedzictwo Arkhoti" prowadzili działania badawcze i inwentaryzatorskie. Ich głównym celem było przygotowanie niniejszego raportu naukowego.

Trzon międzynarodowego zespołu badawczego w 2023 roku stanowili archeolodzy z Polski - przede wszystkim z Uniwersytetu Jagiellońskiego i Uniwersytetu Wrocławskiego - specjalizujący się w różnych dziedzinach - archeologii krajobrazu, historii architektury i

archeologii społecznej. W Tbilisi dołączyli do nich współpracownicy z gruzińskiej organizacji National Trust of Georgia. Zespół wspierała także archeolożka reprezentująca francuską organizację "Rempart", zajmującą się ochroną i zarządzaniem dziedzictwem.

Wieże doliny Arkhoti

W dolinie Arkhoti zachowały się pozostałości wież związane z dawnymi osadami. Najlepiej zachowane są dwie wieże we wsi Ahkieli:

2. Ahkieli, górna wieża (wieża rodu Tsiskarauli) - fot. P. Nocuń

Wieża górna (wieża rodu Tsiskarauli) została zbudowana z lokalnego kamienia łamanego, na planie zbliżonym do kwadratu o bokach 4,7 x 4,7 m. Budowla posadowiona została bezpośrednio na skale, a ściany najniższej kondygnacji miały grubość nieco ponad 70 cm. Pięciokondygnacyjną wieżę, o wysokości 18,5 m, charakteryzują smukłe proporcje. Wejście usytuowane było od strony wschodniej na wysokości nieznacznie powyżej 3 m poziomu terenu. Analiza dawnych fotografii oraz informacje uzyskane od mieszkańców wskazują, że prowadziły do niej schody drabiniaste, które w razie niebezpieczeństwa można było odrzucić od wejścia uniemożliwiając dostanie się nieprzyjaciela do środka. Pomieszczenie, do którego prowadziło wejście (druga kondygnacja) było jedynym posiadającym kamienne sklepienie. Otwór wejściowy miał wymiary od środka 146 cm wysokości i 133 cm szerokości (od zewnątrz, ze względu na obecność dwóch węgarów, światło otworu miało 83 cm). W jego bocznych ścianach czytelne są gniazda po dwóch belkach. Górna z nich była drewnianym nadprożem, w którym oryginalnie znajdowały się gniazda pozwalające na poruszanie dwoma skrzydłami drzwiowymi o wymiarach 130x50 cm każde (po otwarciu skrzydła chowały się za węgarami). Dolne otwory to ślady po ryglu, który pozwalał na zablokowanie od wewnątrz drzwi po ich

zamknięciu. Pomieszczenie miało wysokość około 3,35 m. Podłoga była drewniana, zbudowana na belkach umieszczonych w gniazdach.

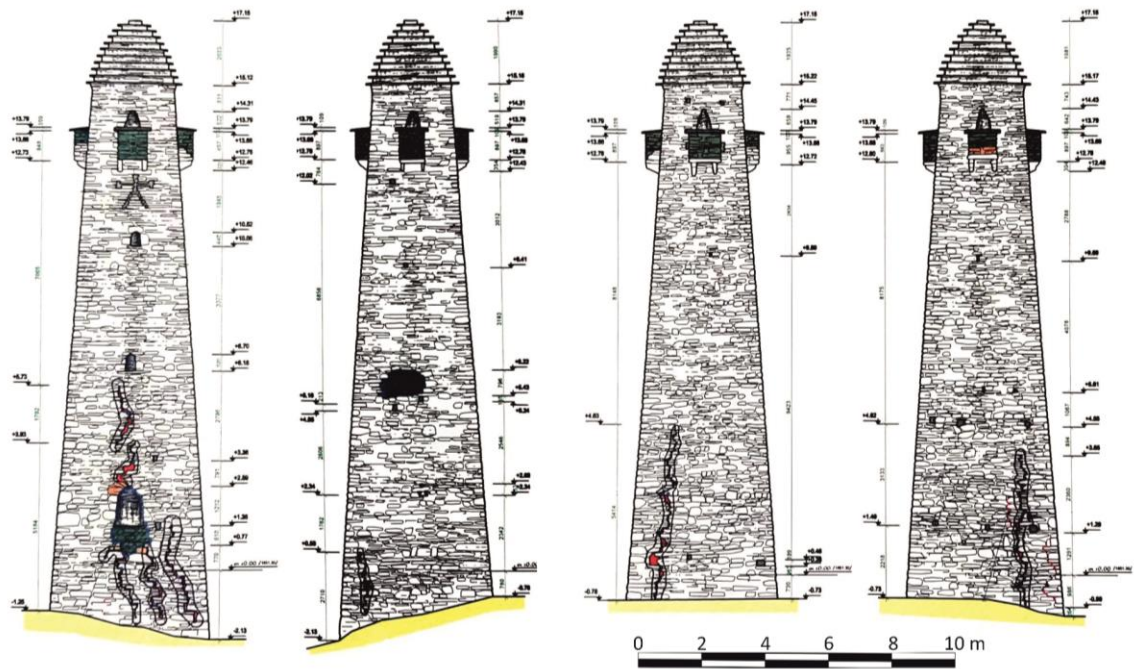
W północno-zachodnim narożniku znajdowało się dawniej zejście na najniższą kondygnację - w postaci kłody z wyciętymi stopniami (takie samo rozwiązanie pozwalało na komunikację na wszystkie pozostałe kondygnacje powyżej). Ta najniższa kondygnacja nie miała żadnych otworów doświetlających, czy pozwalających na cyrkulację powietrza, co możliwe było tylko poprzez podniesienie kłapy z poziomu powyżej. Pełniła zapewne funkcje magazynowe. Jej wysokość przekraczała nieznacznie 2 m.

Kondygnacja wejściowa (druga) posiadała na prawo od drzwi niewielką wnękę oraz mały otwór okienny w ścianie północnej. Na wysokości ok. 2,2 m ponad podłogą umieszczone były dwie drewniane belki, na których zawieszano między innymi sprzęty kuchenne - na tej kondygnacji znajdowało się zapewne palenisko kuchenne. Grubość ścian wynosiła 65 cm (ze względu na 5 cm odsadzkę pomiędzy I i II kondygnacją). Przejście z kondygnacji drugiej na trzecią znajdowało się w narożniku południowo-wschodnim (schody biegły przy ścianie południowej).

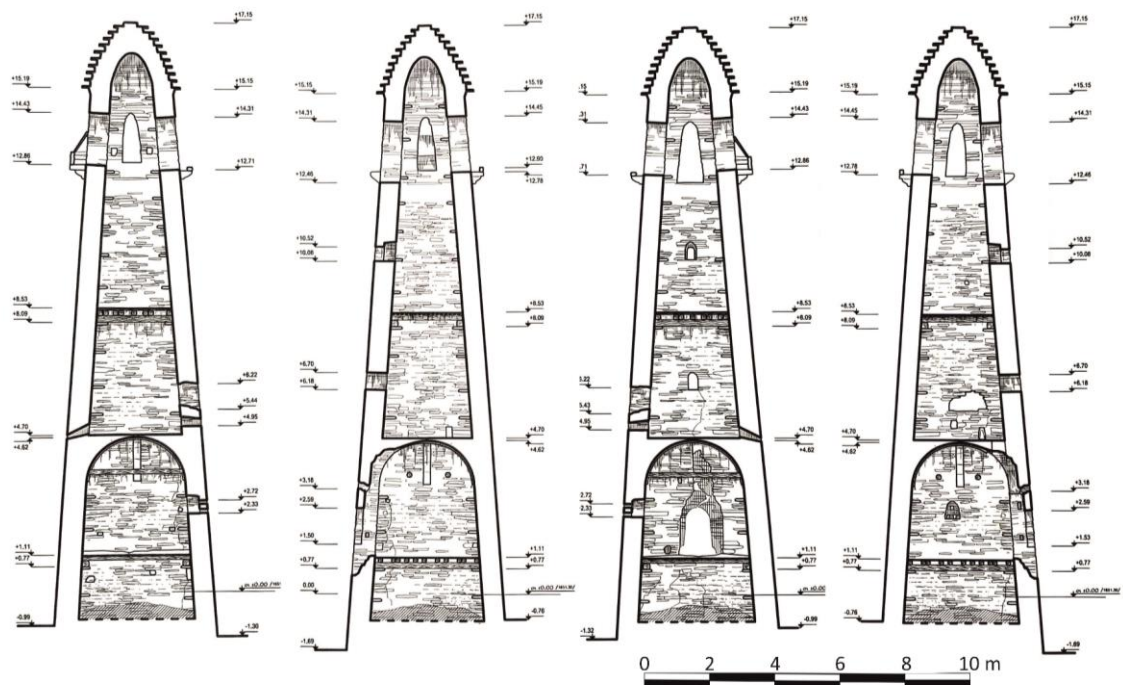
Kondygnacja trzecia miała w elewacji wschodniej (ponad wejściem) otwór okienny, który mógł być wykorzystywany także do obrony. Dwa dodatkowe niewielkie otwory znajdowały się tuż ponad podłogą (w elewacjach południowej i północnej) oświetlając ją. Wejście z dołu znajdowało się w południowo-wschodnim narożniku, przejście na kondygnację powyżej zlokalizowano w narożniku północno-zachodnim (przy północnej ścianie). Kondygnacja ta była zapewne poziomem dziennym, na którym toczyło się życie w ciągu dnia. W nocy mogła być wykorzystywana do snu przez mężczyzn. Kobiety spały na kondygnacji czwartej. Także w tym przypadku pomieszczenie posiadało jeden otwór okienny w osi wejścia do wieży. Wejście na kondygnację czwartą biegło przy północnej ścianie (otwór przejściowy znajdował się w północno-wschodnim narożniku). Ściany III i IV kondygnacji miały grubość 60 cm.

Wejście na to piątą kondygnację prowadziło z dołu po ścianie zachodniej. Na piętrze tym znajdowały się cztery wykusze o szerokości 90 cm. Każdy z nich opierał się na dwóch kamieniach o funkcji konsoli o wysokości 35 cm. Sam wykusz miał wysokość 85-90 cm i nakryty był kamienną płytą o grubości 7-8 cm. Dzięki wysunięciu wykuszy od elewacji o około 40 cm dawały one możliwość strzelania i zrzucania kamieni na napastników.

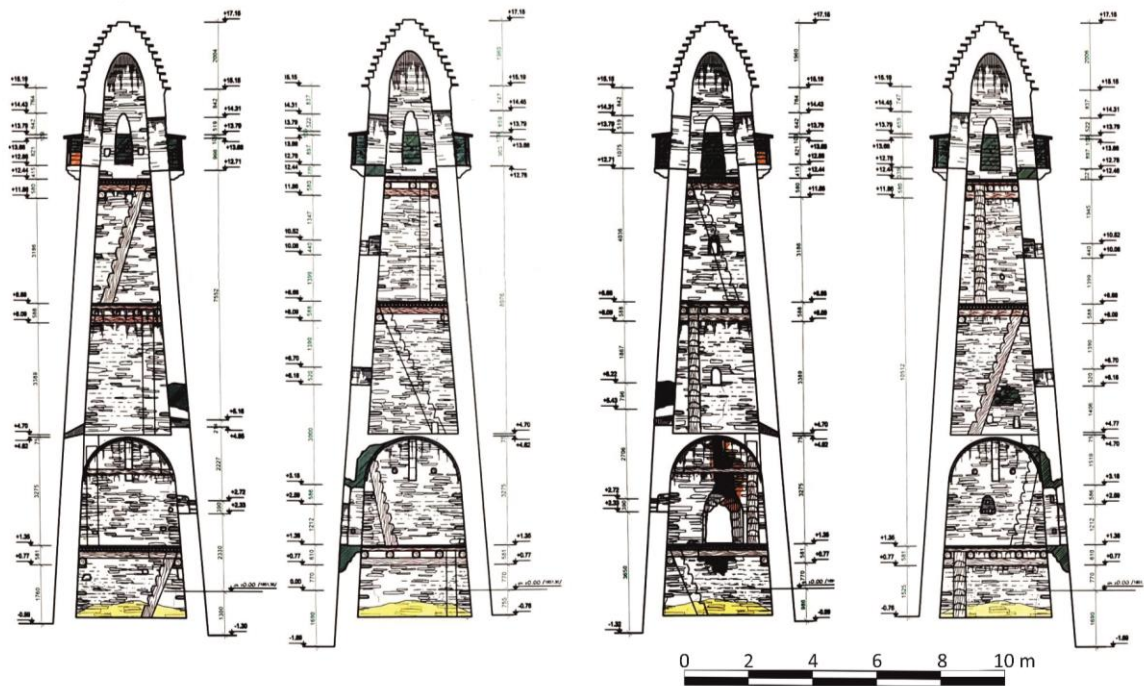
Dach wieży miał postać piramidalną i wzniesiony był z płaskich płyt łupka. Otwory w płytach wskazują, że podczas budowy wciągano je przy użyciu lin.

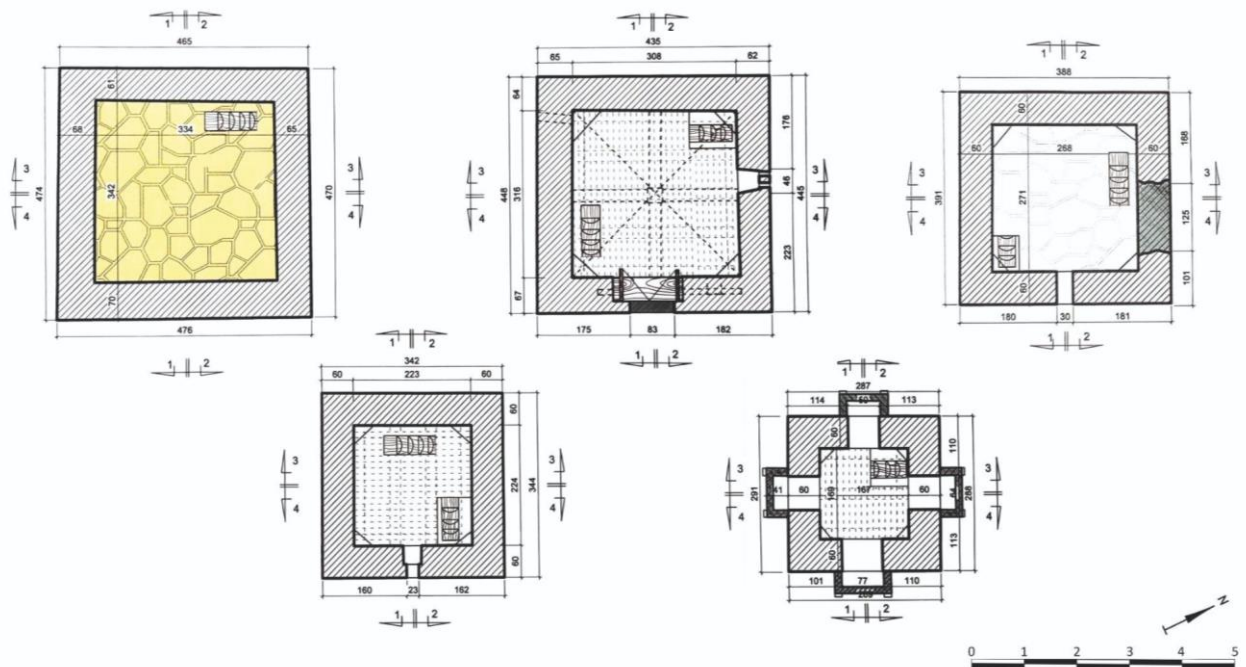
3. Akheli, wieża klanu Tsiskarauli (elewacje: E, N, W, S) – rys. G. Sutidze, E. Naroushvili, N. Kordzania, oprac. D. Wieder

4. Akheli, wieża klanu Tsiskarauli (przekroje od: E, N, W, S) – rys. G. Sutidze, E. Naroushvili, N. Kordzania, oprac. D. Wieder

5. Akheli, wieża klanu Tsiskarauli (przekroje od E, N, W, S oraz projekt rekonstrukcji) – rys. G. Sutidze, E. Naroushvili, N. Kordzania, oprac. D. Wieder

6. Akheli, wieża klanu Tsiskarauli (rzuty kondygnacji) – rys. G. Sutidze, E. Naroushvili, N. Kordzania, oprac. D. Wieder

Wieża dolna w Akheli zbudowana została na planie zbliżonym do kwadratu o boku ponad 9 m. Grubość ścian wynosi 65-70 cm. Była zapewne pięciokondygnacyjna (choć nie można

wykluczyć, że dwie najniższe kondygnacje to w rzeczywistości jedna kondygnacja z podestem przy oknach), miała bardziej przysadziste proporcje, wysokość około 14 m i przykryta była niezachowanym dziś płaskim dachem. Związana była z kompleksem budynków mieszkalno-gospodarczych. Posiada zachowane do dziś dwa wejścia, dolne od strony południowej - od budynku mieszkalnego (prowadzące na najniższą kondygnację) i górne od strony wschodniej (prowadzące na kondygnację trzecią). Otwory okienne i drzwiowe wieży zostały starannie opracowane, najczęściej posiadają wykrój półkolisty. Występują w nich obrobione kamienie nadproża.

Wejście na najniższą kondygnację prowadzi od południa (bliżej południowo-zachodniego narożnika). Ma wymiary mniejsze jak w przypadku wieży górnej (światło otworu od zewnątrz wynosi 65 cm, za węgarami poszerza się do 90 cm) - zachowało się jeszcze drewniane nadproże oraz czytelne są gniazda po ryglu blokującym wejście od środka. Jeżeli przyjmiemy istnienie kondygnacji drugiej (a na to wskazuje wysokość parapetów opisywanych okien - ponad 2,2 m powyżej obecnego poziomu wnętrza) - należy wskazać na dwa zachowane okienka (zapewne strzelnice) w elewacji wschodniej.

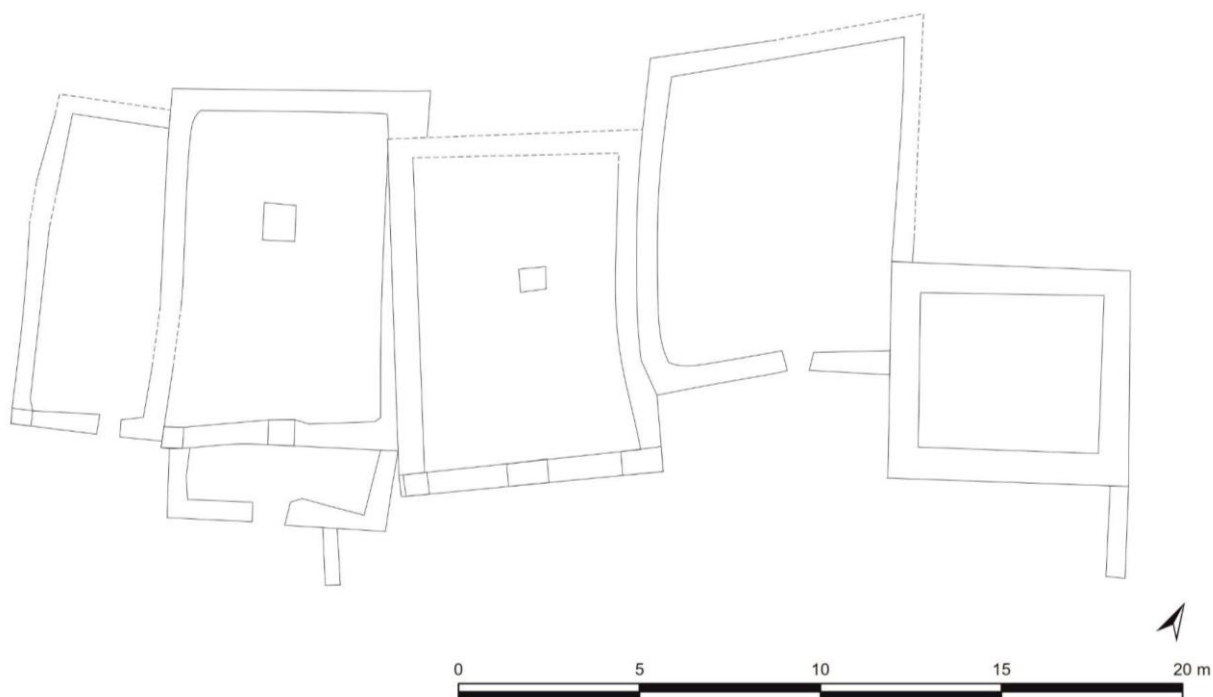
7. Akhieli, dolna wieża - fot. D. Wieder

Kondygnację trzecią charakteryzowało funkcjonowanie w elewacji wschodniej (przy południowo-wschodnim narożniku) głównego wejścia. Najprawdopodobniej prowadziły do niego zewnętrzne schody - ślady po takiej konstrukcji czytelne są w postaci gniazd na belki, na których schody te mogły być oparte. Wejście to jest większe i szersze niż wejście dolne i przypomina rozwiązanie zastosowane w wieży górnej. W bocznych ścianach wejścia zachowane jest drewniane nadproże, w którym czytelne są gniazda pozwalające na poruszanie dwoma skrzydłami drzwiowymi (po otwarciu skrzydła chowały się za węgarami). W połowie wysokości przejścia, po jego obu stronach widoczne są otwory - ślady po ryglu,

który pozwalał na zablokowanie od wewnątrz drzwi po ich zamknięciu. Po wejściu do pomieszczenia, na prawo (w elewacji wschodniej) zlokalizowane jest okno z drewnianym nadprożem.

Kondygnacja czwarta posiada jedno szczelinowe okno - zapewne strzelnicę. Kolejne dwa okna odnajdziemy na kondygnacji piątej (podobne kształtem i rozmiarami do okien kondygnacji drugiej). Wszystkie poziomy rozdzielone były drewnianymi stropami - do dziś zachowały się gniazda po belkach stropowych.

Wieża w osadzie Chimgha. Wśród nielicznych zachowanych w tej wiosce budynków dominuje kamienna pięciokondygnacyjna wieża. Zbudowana została na planie prostokąta o wymiarach 9,5 x 8 m. Posiada ona dwa wejścia - w elewacji południowej (przy południowo-zachodnim narożniku) prowadzące na drugą kondygnację, oraz w elewacji wschodniej - wiodące na kondygnację trzecią. Analogicznie do wieży Tsiskaraulich, najniższa kondygnacja dostępna była jedynie z poziomu drugiej kondygnacji. Nie posiadała ona żadnych otworów i pełniła funkcje magazynowe.

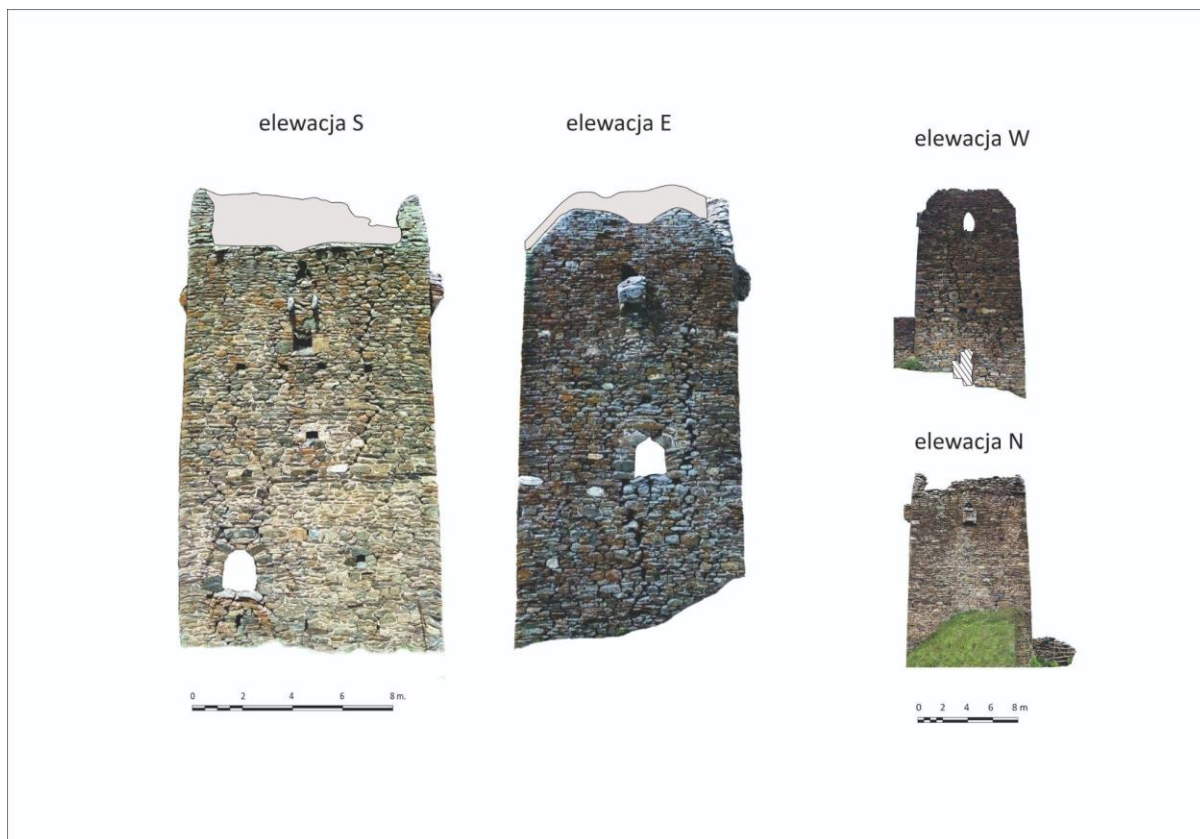

8. Chimgha, plan wieży i przylegających do niej budynków - oprac. D. Wieder

9. Chimgha, ruiny wieży - fot. M. Legut-Pintal

Wejście na drugiej kondygnacji miało kształt i rozmiar zbliżony do tego w wieży górnej w Akhieli. Obserwacje z zewnątrz potwierdziły istnienie tam drewnianego nadproża i śladów po ryglu. Na tej kondygnacji znajdowało się również niewielkie okno - na prawo od wejścia. Analogiczny kształt i rozwiązanie - jak na drugiej kondygnacji - charakteryzowały wejście na kondygnacji trzeciej (w elewacji wschodniej). W przeciwległej względem wejścia ścianie (elewacja zachodnia) funkcjonowało okno doświetlające wnętrze pomieszczenia (od zewnątrz w tej elewacji - na lewo od okna - wmurowano kamień żarnowy). Kondygnacja czwarta miała co najmniej jeden otwór okienny (w elewacji południowej). Na najwyższej - piątej kondygnacji - zachowane są pozostałości po wykuszach (machikułach), skierowanych w cztery strony świata (w elewacjach południowej i zachodniej widoczne są jedynie otwory w murach oraz kamienne konsole; w elewacjach wschodniej i północnej zachowane są jeszcze praktycznie całe konstrukcje wykuszy). Zachowane relikty pozwalają również na określenie pierwotnego kształtu dachu (piramidalnego - jak w górnej wieży w Akhieli).

10. Chimgha, fotoplany elewacji wieży, oprac. D. Wieder, P. Nocuń

Wieże w Amgha. W miejscowości Amgha znajdują się relikty przynajmniej dwóch wież, prawdopodobnie wtórnie obniżonych i przekształconych w budynki mieszkalne. O ich pierwotnie wieżowej formie świadczy zwężanie się ścian ku górze oraz niewielkie otwory okienne świadczące o obronnej funkcji budowli. Trzecia wieża, według przekazów ustnych miała być położona po przeciwległej stronie rzeki.

11. Amgha, pozostałości wieży - fot. M. Legut-Pintal

Wieża w Kviritsminda. Częściowo zachowała się wieża w zanikłej osadzie Kviritsminda, położonej u wejścia do doliny od strony południowej - u zbiegu potoków Chimghistskali i Tsirilovantskali. Także tutaj o pierwotnie wieżowej formie świadczą ściany zwężające się ku górze. Osobliwa jest lokalizacja wieży, bezpośrednio przy strumieniu, w najniższym punkcie osady.

12. Kviritsminda, ruiny wieży - fot. M. Legut-Pintal

Wieża Kaviskari. Samotna wieża znajdowała się także w wąwozie nad rzeką, u wylotu doliny od strony północno-wschodniej. Było to wąskie przejście od strony Inguszetii. Według tradycji ustnej wieża ta nie była związana z żadną osadą - jej obsadę zapewniały kolejno wszystkie wioski w Arkhoti wysyłając dwuosobowe zespoły na dwutygodniowe okresy patrolowania i ostrzegania.

13. Kaviskari, ruiny wieży - fot. M. Legut-Pintal

Czas powstania wież w dolinie Arkhoti nie jest jednoznacznie potwierdzony. Jedyna w pełni zachowana wieża w Akhieli datowana jest według tradycji ustnej na XVI-XVII wiek. Wieże w dolinie Arkhoti należą do dwóch różnych typów. Wieża Tsiskaraulich ma charakter mieszkalno-obronny. Jej forma ma analogie w licznych wieżach znanych z Inguszei, między innymi z osad położonych wzdłuż Assy - np. w Targim. Podobnie wieża dolna w Akhieli oraz wieża w Chimgha. Wieże w Kviritsminda oraz Kavskari były to wieże obserwacyjne, choć ta w Kviritsminda prawdopodobnie była również wieżą mieszkalno-obronną.

Święte miejsca w Dolinie Arkhoti

14. Amgha, święte miejsca - fot. M. Legut-Pintal

Chewsurski system religijny jest połączeniem pogaństwa i chrześcijaństwa. Występujący w nim politeizm dowodzi, że Chewsurowie posługiwali się pradawnymi wyobrażeniami od niepamiętnych czasów. Wierzyli w bóstwa nieba i chmur, wojny, zbójnictwa, łowów i płodności. Czili ich w świętych miejscach zwanych *chati* oraz przy stawianych ku ich czci ołtarzach. Tam, w określonych dniach w roku, składali ofiary z owiec, górskich kozłów i jeleni. Po odbytych rytuałach, rogi i czaszki zabitych zwierząt pozostawały przy *chati* ku ich czci i ozdobie (takie elementy zaobserwowane zostały w 2022 i 2023 roku m.in. w Amgha). Każda lokalna społeczność - klan lub ród - w Chewsuretii skupiona była wokół własnego świętego miejsca. Do środka mogli wchodzić tylko kaptani, zwani *chewisberi* (starzec doliny). Wokół świątyni wyznaczona była granica, której nie wolno przekroczyć kobietom. Z takimi sytuacjami spotkaliśmy się podczas badań w Akhieli - święte miejsca znajdowały się przy wieży dolnej oraz wśród drzew za wieżą górną.

Wyniki pozostałych badań w sezonie 2023

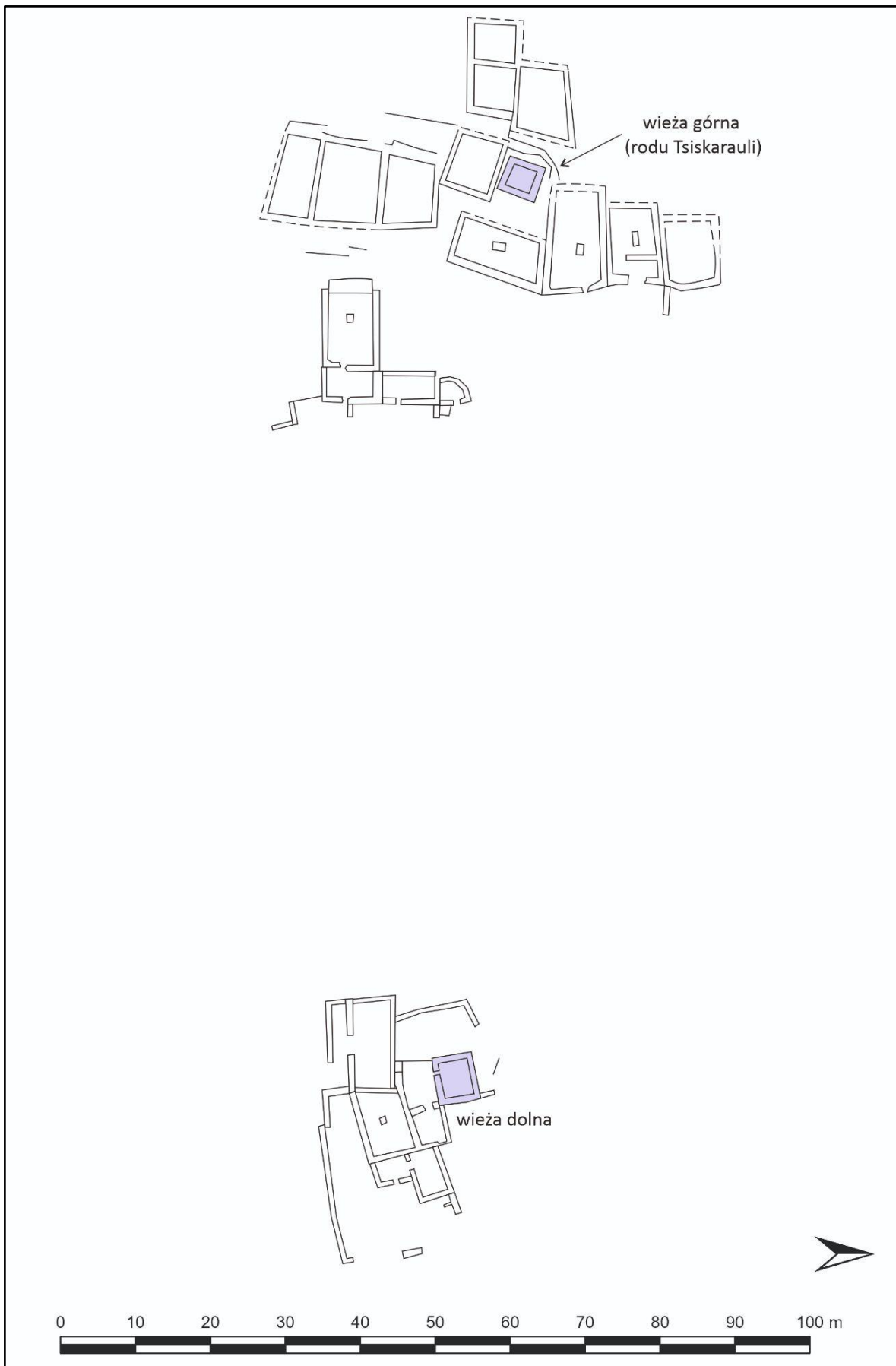
Wywiady etnograficzne

Podczas letniej ekspedycji w 2023 roku uczestnicy misji mieli także okazję zgłębić tajemnice niewielkiej społeczności zamieszkującej Dolinę Arkhoti, prowadząc badania etnograficzne. Rozmawiali z nielicznymi stałymi i sezonowymi mieszkańcami dwóch wsi: Amgha i Akhieli. Prowadzili z nimi długie wywiady w ich domach i zagrodach, zdobywając wiedzę m.in. na temat dawnych struktur osadniczych. Na podstawie pozyskanych informacji lokalizowali domostwa oraz ścieżki używane przez dawnych mieszkańców. Wysłuchali fascynujących opowieści o Abie Dziurdziaurim, legendarnym budowniczym wieży w Akhieli oraz o trudnych latach 50. XX wieku, kiedy za sprawą decyzji Moskwy wysiedlono mieszkańców Doliny do Kachetii i Tuszetii. Dzięki przeprowadzonym wywiadam oraz obserwacjom odkrywali tradycje i miejscowe zwyczaje, uczestnicząc w najważniejszym dla społeczności święcie - Atengenoba - podczas którego ważnym elementem jest proces warzenia obrzędowego piwa i składanie ofiar z owiec. Poznali także historię niedostępnych dla kobiet świętych miejsc oraz wysłuchali opowieści związanych z ceremoniami ślubnymi i pogrzebowymi.

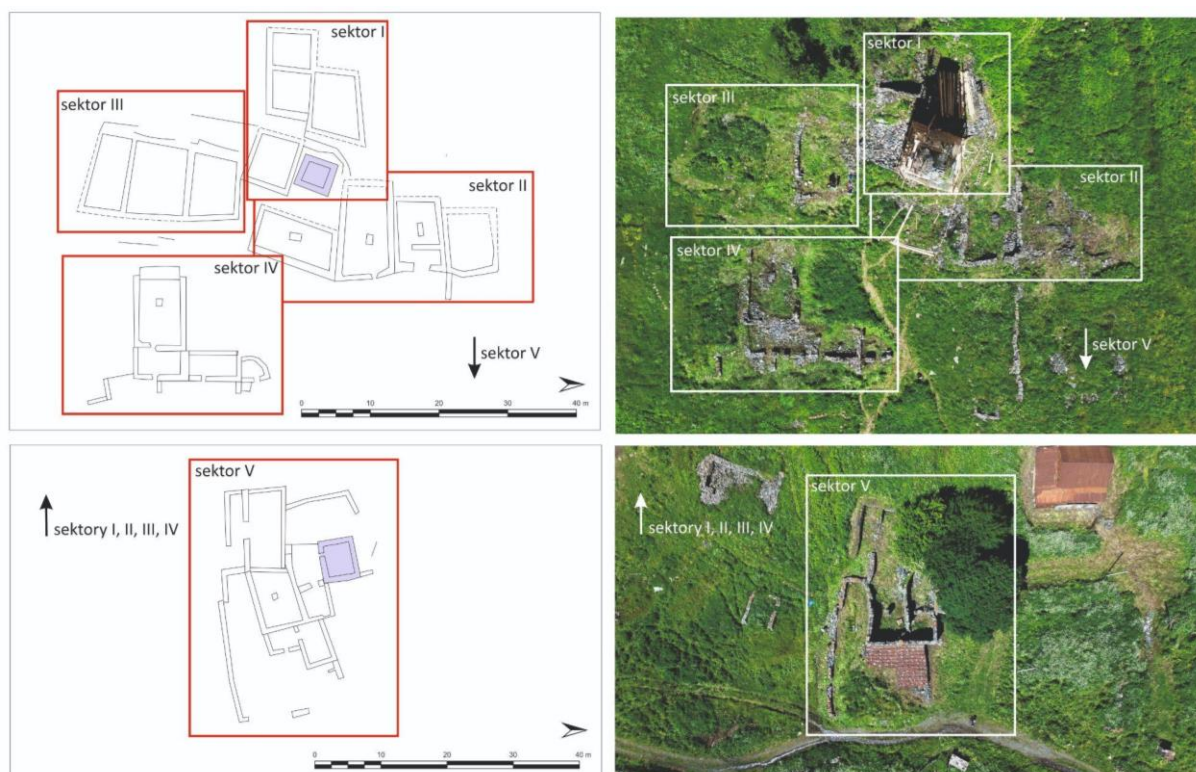
Inwentaryzacja zanikłej części wsi Akhieli

Wieś Akhieli składała się z dwóch wyodrębnionych części. Obecnie zamieszkała w sezonie letnim część osady znajduje się na płaskim terenie, w pobliżu ujścia jednego z górskich strumieni do rzeki Assy. Natomiast na stromym, południowym zboczu opadającym do doliny znajdowała się górna część wsi o tarasowym układzie. Jej najlepiej zachowanym elementem jest opisana już wcześniej wieża Tsiskaraulich.

Obszar opuszczonej części wioski na potrzeby badań i inwentaryzacji podzielono na pięć sektorów. W sektorze numer I znajdowała się tzw. górna wieża (rodu Tsiskarauli) wraz z przyległymi do niej od strony zachodniej budynkami. Dalej, na północ od wieży, zlokalizowany jest sektor numer II, a na południe od niej - sektor numer III. Nieco dalej na południowy-wschód znajdował się sektor numer IV, obejmujący dom mieszkalny o wyjątkowo skomplikowanej architekturze. Ostatni z wyznaczonych sektorów, numer V, obejmował dolną wieżę wraz z przyległymi do niej zabudowaniami.

15. Akheli, plan pozostałości wioski - oprac. D. Wieder

16. Akheli, plany poszczególnych sektorów - D. Wieder

W ramach prac każdy z tych obszarów został najpierw oczyszczony z bujnej roślinności. Następnie, przy użyciu tachimetru (Total Station), wykonano plan sytuacyjny zachowanych relikwów budynków w każdym sektorze. Efektem tych prac jest szczegółowy plan części pozostałości wioski, która otaczała wieżę. To cenne źródło posłuży - mamy nadzieję - do przyszłych badań i działań konserwatorskich.

Kolejnym etapem było wykonanie dokumentacji fotograficznej i fotogrametrycznej wybranych elementów wsi, w tym wież obronnych. Dokumentację wykonano zarówno tradycyjnym aparatem fotograficznym, jak i kamerą umieszczoną w dronie. Wykonano kilkanaście nalołów dronowych, dostarczając setki zdjęć, które posłużyły do stworzenia trójwymiarowego modelu badanych zabytków.

Dodatkowo, budynki w sektorze IV i V (dwóch najciekawszych badawczo obszarów) zostały dokładnie opisane pod kątem architektonicznym, z wyodrębnieniem poszczególnych struktur i detali. Tak szczegółowa dokumentacja pozwoli na przyszłe analizy dotyczące chronologii względnej struktur. Pobrano również próbki zapraw, które w kolejnych latach zostaną poddane datowaniu radiowęglowemu (C14).

17. Akhieli, odślanianie murów wioski spod bujnej wegetacji - fot. M. Legut-Pintal

18. Akhieli, pierwsze pomiary z użyciem Total Station na stanowisku - fot. M. Legut-Pintal

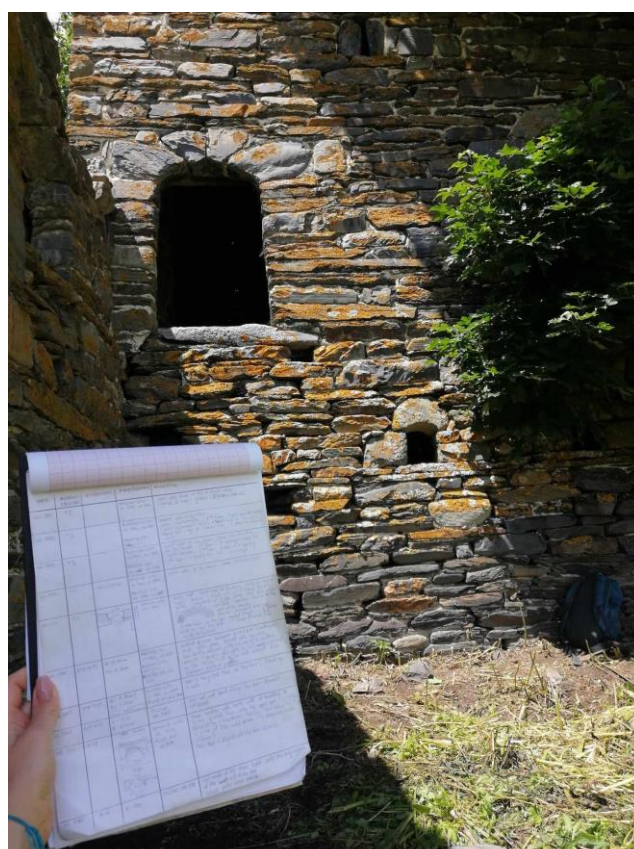
19. Akhieli, praca w sektorze IV - fot. M. Legut-Pintal

20. Akhieli, praca nad dokumentacją opisową - fot. M. Legut-Pintal

21. Akhieli, wykonywanie dokumentacji z powietrza - fot. M. Legut-Pintal

22. Akhieli, Inwentaryzacja dolnej wieży - fot. M. Legut-Pintal

Charakterystyka budownictwa lokalnego

Wśród zinwentaryzowanych pozostałości budynków, były struktury jedno-, a także dwukondygnacyjne. Zespoły budowli zajmowały kolejne tarasy wycięte w zboczu. Mury przyziemia częściowo zagłębiały się w zbocze. Większe pomieszczenia posiadały centralny filar służący do podtrzymywania belek stropowych. Charakterystyczną cechą budownictwa regionu były także drewniane balkony i wykusze oraz ganki.

Mury wykonywano z lokalnego kamienia łamanego. Spajano je gliną bądź słabą zaprawą, która w kolejnych stuleciach w większości uległa wymyciu. Dobrej jakości zaprawę wapienną stwierdzono tylko w niektórych budynkach, w tym wszystkich budynkach wieżowych. Świadczy to o szczególnej staranności, a jaką wykonywano te budowle.

Żywotność domów zależała od warunków środowiskowych, a osuwiska były poważnym zagrożeniem. Degradacja drewna w opuszczonych domach potwierdzała, że procesy zniszczenia zachodziły w ciągu 10-20 lat. Rozwarstwianie budynków wskazuje na ponowne wykorzystanie starszych struktur kamieni do budowy nowych domów.

Perspektywa przyszłych badań

W wyniku badań i prac inwentaryzacyjnych, przeprowadzonych w Dolinie Arkhoti w 2023 roku, wykonano dokumentację wież i wybranych budynków mieszkalnych w opuszczonej części osady Akhieli, a także częściową dokumentację pozostałych wież (m.in. w Chimgha). Postępujący proces degradacji budynków, wynikający zarówno z czynników naturalnych, jak i działalności ludzkiej (prace rozbiórkowe, remonty prowadzone na własną rękę przez mieszkańców), powodują, że będzie ona cennym źródłem umożliwiającym odtworzenie ich wyglądu.

Wstępne badania pozwoliły również na postawienie kilku pytań badawczych i sformułowanie postulatów przyszłych działań:

- **Czy wieże doliny Arkhoti tworzyły połączony wizualnie system ostrzegawczy?**

Niezbędne będzie przeprowadzenie analizy widoczności wzajemnej wież, przy użyciu oprogramowania GIS. Pomoże to zrozumieć znaczenie jakie dla obronności doliny stanowiły badane założenia. Określenie zasięgu widoczności z poszczególnych wież oraz luk w tym zasięgu może też przyczynić się do identyfikacji miejsc, gdzie mogły istnieć kolejne, nieznane obecnie wieże.

- **Jaka jest chronologia poszczególnych osad i związanych z nimi wież? Czy któreś z nich powstały jeszcze w średniowieczu?**

W celu określenia przybliżonej chronologii wieży pobrano próbki zapraw do badań radiowęglowych C14. Należy mieć nadzieję, że uzyskane dane staną się bazą referencyjną dla przyszłych badań tego rodzaju na Kaukazie Południowym. Wśród postulatów badawczych jest także stworzenie bazy danych umożliwiającej dendrochronologiczne datowanie drewnianych elementów wież i budynków mieszkalnych w obrębie Kaukazu (w 2023 roku zarejestrowano liczne elementy drewniane - pozostałości stropów, nadproży itp.).

- **Czy da się udowodnić związki techniczno-warsztatowe wieży w Akhieli z wieżami regionu Inguszetii?**

Analiza składu zapraw i techniki budowlanej wież w dolinie Akhieli i z terenu Inguszetii mogłaby pomóc w sprawdzeniu wiarygodności przekazów ustnych o przybyciu budowniczych z Inguszetii, którzy mieli zbudować wieżę rodu Tsiskarauli. Podjęcie badań w tym zakresie musi poczekać na zmianę sytuacji politycznej.

Podziękowania

Uczestnicy ekspedycji dziękują za pomoc i udzielone wsparcie Fundacji KGHM Polska Miedź. Za pomoc w organizacji badań składamy podziękowania pracownikom i wolontariuszom naszych partnerów: Uniwersytetu Jagiellońskiego (w tym programu Mare Nostrum Lab), stowarzyszeniu REMPART, organizacji International National Trusts Organisation, National Trust of Georgia, a także Radzie Kół Naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Fundacji Studentów i Absolwentów UJ BRATNIAK.

FUNDACJA
KGHM
POLSKA MIEDŹ

Partnerzy projektu:

Członkowie zespołu badawczego

dr Przemysław Nocuń - kierownik i koordynator działań ekspedycji. Specjalizuje się w archeologii prawnej oraz w archeologii późnego średniowiecza. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się wokół zagadnień związanych z funkcjonowaniem zamków i wież, w krajobrazie kulturowym średniowiecznej Europy środkowej. Zajmuje się również problematyką archeologii i kultury średniowiecznego Kaukazu Południowego (przede wszystkim Gruzji).

dr Katarzyna Radziwiłko - etnolog i archeolog, menadżer kultury, specjalista w zakresie archeologii wspólnotowej, popularyzacji archeologii i edukacji archeologicznej. W zespole prowadziła wywiady etnograficzne.

dr Maria Legut-Pintal - historyk architektury i archeolog, specjalizuje się w archeologii krajobrazu, prowadzi badania nad zanikłym osadnictwem, pracownik Uniwersytetu Wrocławskiego i Politechniki Wrocławskiej. W zespole prowadziła dokumentację pomiarową i analizy architektury. Fotograf ekspedycji.

mgr Laura Soulard - archeolog, specjalista od budownictwa średniowiecznego, konserwator, członek zarządu organizacji "Rempart", specjalizującej się w ochronie dziedzictwa i organizacji wolontariatu. W zespole prowadziła analizy i dokumentację architektury.

mgr Piotr Godlewski - archeolog, pracownik Uniwersytetu Jagiellońskiego. W zespole prowadził prace dokumentacyjne.

Salome Tsiskarauli - menadżer kultury, pracownik National Trust of Georgia, tłumacz ekspedycji.

Agnieszka Musiał i Dominika Wieder - wolontariuszki, studentki archeologii, członkinie KNSA UJ. Zajmowały się wykonywaniem pomiarów i zdjęć oraz pracami dokumentacyjnymi.

Spis ilustracji:

1. Dolina Arkhoti, mapa - oprac. P. Nocuń, D. Wieder
2. Akhieli, górna wieża (wieża rodu Tsiskarauli) - fot. P. Nocuń
3. Akhieli, wieża klanu Tsiskarauli (elewacje: E, N, W, S) – rys. G. Sutidze, E. Naroushvili, N. Kordzania, oprac. D. Wieder
4. Akhieli, wieża klanu Tsiskarauli (przekroje od: E, N, W, S) – rys. G. Sutidze, E. Naroushvili, N. Kordzania, oprac. D. Wieder
5. Akhieli, wieża klanu Tsiskarauli (przekroje od E, N, W, S oraz projekt rekonstrukcji) – rys. G. Sutidze, E. Naroushvili, N. Kordzania, oprac. D. Wieder
6. Akhieli, wieża klanu Tsiskarauli (rzuty kondygnacji) – rys. G. Sutidze, E. Naroushvili, N. Kordzania, oprac. D. Wieder
7. Akhieli, dolna wieża - fot. D. Wieder
8. Chimgha, plan wieży i przylegających do niej budynków - oprac. D. Wieder
9. Chimgha, ruiny wieży - fot. M. Legut-Pintal
10. Chimgha, fotoplany elewacji wieży, oprac. D. Wieder, P. Nocuń
11. Amgha, pozostałości wieży - fot. M. Legut-Pintal
12. Kviritsminda, ruiny wieży - fot. M. Legut-Pintal
13. Kaviskari, ruiny wieży - fot. M. Legut-Pintal
14. Amgha, święte miejsca - fot. M. Legut-Pintal
15. Akhieli, plan pozostałości wioski - oprac. D. Wieder
16. Akhieli, plany poszczególnych sektorów - D. Wieder
17. Akhieli, odścianianie murów wioski spod bujnej roślinności - fot. M. Legut-Pintal
18. Akhieli, pierwsze pomiary z użyciem Total Station na stanowisku - fot. M. Legut-Pintal
19. Akhieli, praca w sektorze IV - M. Legut-Pintal
20. Akhieli, praca nad dokumentacją opisową - fot. M. Legut-Pintal
21. Akhieli, wykonywanie dokumentacji z powietrza - fot. M. Legut-Pintal
22. Akhieli, Inwentaryzacja dolnej wieży - fot. M. Legut-Pintal

Wybrana literatura:

Adger-Adajew, Issa (2005): Kamienie mówią. Dzieje i kultura Czeczenów, Instytut Kultury Narodów Kaukazu, Warszawa.

Amiranaszwili, Szałwa (1973): Sztuka gruzińska, PWN, Warszawa.

Beridze, V. V. (1948): Architektura Gruzii IV-XIX wieku, Moskwa.

Goldstein, A.F. (1975): Srednevekovoe Zodčestvo Čečeno-Ingušetii i Severnoj Osetii, Moskwa.

Ilyasov, Lecha (2009): The Diversity Of The Chechen Culture: From Historical Roots To The Present, Moscow.

Kenia Rusudan, Aladashvili Natela (2000): Upper Svaneti (Medieval Art) Guidebook, Tbilisi, s. 97-108.

Lang, David Marshall (1972): Dawna Gruzja, Warszawa.

Robakidze, A. I. (1984): Svaneti, Tbilisi.

Spilling, Michael (2008): Cultures of the World: Georgia, New York.

Suramelashvili, Manana (2021): Tsiskarauli Tower (Kharat Tsikhe). Akhiela Village, Arkhoti Valley. Art historical study, Tbilisi.

Topchishvili, Roland (2005): History of Georgian Mountain Regions: Svaneti and Its Inhabitants (Ethno-historical Studies), Tbilisi.

Wierzbicki, Maciej (2014): Założenia wieżowe doby średniowiecza w Swanetii oraz ich analogie na innych terenach Kaukazu, praca dyplomowa w archiwum UJ.

World Heritage List. Upper Svaneti <https://whc.unesco.org/document/154075>.

Zakaraja, Parmen (1969): Drewnie Kreposti Gruzii, Tbilisi.